

TOMASZ HOMA

RZECZPOSPOLITA

WYBRANE ZAGADNIENIA
MYŚLI OBYWATELSKIEJ
PIOTRA SKARGI SI

WYDAWNICTWO NAUKOWE
AKADEMII IGNATIANUM W KRAKOWIE

KRAKÓW 2020

© Akademia Ignatianum w Krakowie, 2020
ul. Kopernika 26 • 31-501 Kraków • tel. 12 39 99 620 • faks 12 39 99 501
wydawnictwo@ignatianum.edu.pl • www.wydawnictwo.ignatianum.edu.pl

Recenzenci
Prof. dr hab. Tomasz Gąsowski
Prof. dr Marek Ingot SJ
Prof. dr hab. Bogdan Szlachta

Publikacja sfinansowana z subwencji Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego
przeznaczonej na utrzymanie i rozwój potencjału dydaktycznego i badawczego
Akademii Ignatianum w Krakowie w 2020 roku

Redakcja Krystyna Kajtoch
Projekt okładki PHOTO DESIGN – Lesław Sławiński
Typografia i łamanie Kacper Zaryczny

ISBN 978-83-7614-482-5

Dystrybucja:
Wydawnictwo WAM
Dział Handlowy
tel. 12 62 93 254-255 • faks 12 62 93 496
e-mail: handel@wydawnictwowam.pl
Księgarnia Wysyłkowa
tel. 12 62 93 260
www.wydawnictwowam.pl

SPIS TREŚCI

Kilka refleksji i osobiste wyznanie	9
Piotr Skarga SI – krótka nota biograficzna	15
1. Prawidła ludzkich przedsięwzięć, „które z rozumu i wolnej wolej pochodzą”	17
1.1. Pierwsze prawidło ludzkich dziejów – ludzkiej mocy sprawczej	17
1.2. Drugie prawidło ludzkich dziejów – działań naprawczych	19
1.3. Trzecie prawidło ludzkich dziejów – dobra bardziej powszechnego	22
1.4. Czwarte prawidło ludzkich dziejów – porządku społecznego według Jezusa	23
2. Państwo jako wspólna sprawa (<i>res publica</i>) – Rzeczpospolita <i>Kazań sejmowych</i>	25
2.1. Zagadnienia wstępne	25
2.1.1. Polityczne, religijne i społeczne konteksty <i>Kazań sejmowych</i>	28
2.1.2. Kondycja Rzeczypospolitej – jej „sześć szkodliwych chorób”	32
2.1.3. Wieloznacznosc terminu „Rzeczpospolita”	34
2.2. Teologicznie fundowane koncepcje państw jako „Rzeczypospolitych”	39
2.2.1. Koncepcja biblijna – Rzeczpospolita Narodu Wybranego	40
2.2.2. Koncepcje pozabiblijne – prawodawczo-państwowotwórcza funkcja <i>sacrum</i>	41
2.2.3. Koncepcje królestw chrześcijańskich – społeczności „ludzi Boga prawnego”	42
2.3. „Nasza polska monarchija, ta Rzeczpospolita Polska”	44
2.3.1. Dziedzictwo polskiej państwowości	45
2.3.2. Definicja Rzeczypospolitej	50
2.3.3. Fundament i cel Rzeczypospolitej	51
2.3.4. Podstawowe zasady życia społecznego i politycznego Skargowskiego państwa	55

3. Ojczyzna	57
3.1. Ojczyzna – gniazdo „matek wszystkich”	58
3.2. Metafory ojczyzny	64
3.2.1. Matka	64
3.2.2. Gniazdo	67
3.2.3. Okręt	68
3.2.4. Jedno ciało	70
3.2.5. Stary dąb	75
4. Etos obywatelski stanu senatorskiego i poselskiego	81
4.1. Ideał kultury i etosu życia społecznego i obywatelskiego	81
4.2. Błaski i cienie życia publicznego stanów sejmujących	89
4.2.1. Ideał i rzeczywistość etosu stanu senatorskiego	90
4.2.2. Ideał i rzeczywistość etosu stanu poselskiego	93
4.3. Ku duchowej i obywatelskiej odnowie stanów sejmujących i ich etosów	99
4.4. Źródła i inspiracje Skargowskich diagnoz obywatelskich etosów senatorów i posłów	104
5. Wolność	109
5.1. Polemika	110
5.2. Mały traktat o wolności	112
5.2.1. Wolność święta	113
5.2.2. Wolność dobra	114
5.2.3. Wolność złota	115
5.2.4. Wolność szatańska	117
5.3. Recepcja Skargowskich koncepcji wolności przez jemu współczesnych	117
5.4. Z perspektywy czasów nam współczesnych	122
6. Prawa	125
6.1. Istota i cel praw	126
6.2. Rodzaje praw	130
6.2.1. Prawo Boże – przyrodzone	131
6.2.2. Prawa Boże – objawione	132
6.2.3. Prawa stanowione – kościelne	134
6.2.4. Prawa stanowione – świeckie	134
6.3. Władza praw	137

7. Wojny	141
7.1. Geneza wojny i jej prawidła w pobudkach <i>Czasu wojny, do Modlitwy</i>	143
7.1.1. Prawidło pierwsze – wojna i pokój podlegają woli i władzy Boga	144
7.1.2. Prawidło drugie – Bóg zsyła wojny na tych, co źle korzystają z Jego pokoju	145
7.1.3. Prawidło trzecie – Bóg apostazje prawie zawsze karze mieczem pogańskim	146
7.1.4. Prawidło czwarte – wojny niesprawiedliwe, to dopuszczane przez Boga plagi	147
7.1.5. Prawidło piąte – wojny sprawiedliwe są potrzebne i wierze nieprzeciwne	150
7.2. Wojny i ich prawidła w kazaniu <i>Do żołnierów w samej potrzebie</i>	154
7.3. Koncepcje wojny w <i>Żołnierskim Nabożeństwie</i>	156
7.4. Ciągłość i nowość zagadnienia wojny sprawiedliwej w myśli Piotra Skargi SI	159
8. Chrześcijański stan żołnierski i jego etos	163
8.1. <i>Żołnierskie Nabożeństwo</i> – struktura i treść dzieła	164
8.2. Koncepcja stanu żołnierskiego	167
8.2.1. Geneza stanu żołnierskiego i powinności stanu żołnierskiego chrześcijańskiego	168
8.2.2. Między ideałem a rzeczywistością	169
8.3. Etos chrześcijańskiego żołnierza – żołnierska duchowość	171
8.3.1. Aksjologiczny i teologiczny fundament etosu chrześcijańskiego żołnierza	171
8.3.2. Do bitwy idąc	175
8.3.3. Po zwycięstwie	176
8.3.4. W domu, w czasie pokoju	178
8.4. Inspiracje jezuickie w koncepcji chrześcijańskiego żołnierza i jego etosu	180
8.5. Chrześcijański żołnierz a <i>Eques Polonus</i> początku XVII wieku	187
9. Myśl obywatelska Piotra Skargi SI	191
9.1. Skargowski bilans	191
9.2. Wyznania błazna	199
9.3. Stare i nowe	202
9.4. Z dzisiejszej perspektywy	204

Bibliografia	207
Indeks rzeczowy	213
Słownik staropolskich słów i zwrotów	221

KILKA REFLEKSJI I OSOBISTE WYZNANIE

Są dzieła, których przesłania, chociaż osadzone w czasowo, kulturowo i społecznie określonych ramach, poza ramy te wykraczają. Będąc swoistymi świadkami swoich czasów, odciskających na nich właściwe im znamię, zarazem przekraczają je zawartym w nich, ponadczasowo ważnym znaczeniem poruszanych przez nie spraw oraz proponowanych rozwiązań. Raczej bez większego trudu jesteśmy w stanie wskazać takie dzieła, które pomimo upływających lat i zmieniających się epok nieprzerwanie nas inspirują, budzą z duchowego letargu, prowokują, niepokoją, czy też koją. Dotykając z właściwą im maestrią pewnych strun naszych dusz, ciągle jakoś tych samych, chociaż różnie strojonych tak przez każdego z nas, jak też przez wydarzenia i czasy, w których przychodzi nam żyć, wybrzmiewają w nas one, nierzadko zaskakującymi wariacjami, wnosząc nowe inspiracje do naszego rozumienia siebie samych i otaczającego nas świata.

Do takich pereł, gdy chodzi o mnie, zaliczam między innymi garść przemysłów Piotra Skargi SI (1536–1612), dotyczących ludzkiego życia i jego prawideł. Kilka z nich, podejmujących problematykę społecznego i obywatelskiego wymiaru tego życia, znajdującego swój historycznie wyartykułowany kształt w polskiej wspólnotce politycznej końca XVI i początku XVII wieku, i analizowanego przez Skargę w świetle przyjętych przez niego prawideł państwa dobrze urządzonego oraz zarządzanego, czynię przedmiotem tego studium zatytułowanego: *Rzeczpospolita. Wybrane zagadnienia myśli obywatelskiej Piotra Skargi SI.*

*

Namysł Skargi nad współczesną mu Rzeczpospolitą jest wielowątkowy, bowiem wieloaspektowa jest stanowiąca ją rzeczywistość, którą poddaje on swojej refleksji, biorąc pod uwagę zarówno biblijną i pozabiblijną życiową mądrość w tym zakresie, jak i teologiczne oraz filozoficzne rozumienie tego rodzaju rzeczywistości, a także, *per analogiam*, odnoszące się do niej świadectwa zaczerpnięte z dziejów różnych państw na przestrzeni wieków. Stąd też w studium tym, uwzględniając wspomnianą wielodyscyplinarność Skargowskiego myślenia zmierzającego do adekwatnego uchwycenia rozważanych zagadnień, przyjmuję metodę ich wielodyscyplinarnej hermeneutyczno-heurystycznej analizy, mianowicie biblijno-teologicznej, filozoficznej i historyczno-kulturowej.

Tak rozumianej analizie poddają zarówno Skargowskie rozumienie: (1) prawideł ludzkich dziejów, (2) Rzeczypospolitej jako wspólnej sprawy, (3) ojczyzny, (4) etosu obywatelskiego stanu senatorskiego i poselskiego, (5) wolności, (6) praw, (7) wojny, (8) chrześcijańskiego stanu żołnierskiego oraz jego etosu, jak i (9) ważność lub też i nie tego rozumienia dzisiaj.

Pięć z powyższych zagadnień, a zarazem rozdziałów tego studium, to znaczy, rozdział pierwszy: „Prawidła ludzkich przedsięwzięć, «które z rozumu i wolnej wolej pochodzą»”, trzeci: „Ojczyzna”, czwarty: „Etos obywatelski stanu senatorskiego i poselskiego”, szósty: „Prawa” i dziewiąty: „Myśl Piotra Skargi SI dzisiaj”, są podejmowane przeze mnie i publikowane po raz pierwszy.

Natomiast pozostałe cztery, czyli rozdział drugi: „Państwo jako wspólna sprawa (*res publica*) – Rzeczpospolita *Kazań sejmowych*”, piąty: „Wolność”, siódmy: „Wojny” oraz ósmy: „Chrześcijański stan żołnierski i jego etos”, miały już swoje pierwsze wydania, o których poniżej.

Rozdział drugi („Państwo jako wspólna sprawa (*res publica*) – Rzeczpospolita *Kazań sejmowych*”) jest gruntownie przepracowanym tekstem, który w wersji pierwotnej nosił nazwę *Prawidło ludzkich dziejów i koncepcja Rzeczypospolitej w „Kazaniach sejmowych” Piotra Skargi. Szkice filozoficzno-literackie*¹ i ukazał się w recenzowanej

¹ T. Homa SJ, *Prawidło ludzkich dziejów i koncepcja Rzeczypospolitej w „Kazaniach sejmowych” Piotra Skargi. Szkice filozoficzno-literackie*, w: *Thesauri civitatis*

monografii wieloautorskiej: *Thesauri civitatis Jaroslaviensis. Skargowskie i jezuickie dziedzictwo kultury i wiary w Jarosławiu*. Z tekstu tego usunąłem również niektóre fragmenty ze względów redakcyjnych oraz wyłączyłem kilkuzdaniowy podrozdział 1.2. „Prawidło ludzkich dziejów”, który stał się inspiracją do pierwszego rozdziału niniejszej publikacji, a także obszernie rozwinąłem podrozdział „Wieloznaczość terminu «Rzeczpospolita»”.

Rozdział piąty: „Wolność”, stanowi przejrany tekst, opublikowany po raz pierwszy w recenzowanej pracy zbiorowej: *Dzieło chwali Mistrza. Księga jubileuszowa dedykowana prof. dr hab. Irenie Popiołek z okazji 50-lecia pracy artystycznej oraz pracy pedagogicznej*, pod tytułem: *Koncepcja wolności w pierwodruku „Kazań sejmowych” Piotra Skargi Societatis Iesu. Studium hermeneutyczno-filozoficzne*².

Rozdział siódmy: „Wojny”, zawiera studium, które w swojej wersji oryginalnej nosiło tytuł *Zagadnienie wojny w myśli Piotra Skargi Societatis Iesu. Studium interdyscyplinarne* i zostało opublikowane w recenzowanej publikacji wieloautorskiej: *Retoryka, polityka, religia w Pierwszej Rzeczypospolitej. Wybrane zagadnienia*³.

Rozdział ósmy: „Chrześcijański stan żołnierski i jego etos” przedstawia zagadnienie zgłębiane w studium, które ukazało się po raz pierwszy w języku angielskim pod tytułem *Piotr Skarga's „The Soldier's Devotion” and the Idea of the „Devout Christian Soldier”*, w recenzowanej monografii zbiorowej: *Holy War in Late Medieval and Early*

Jaroslaviensis. Skargowskie i jezuickie dziedzictwo kultury i wiary w Jarosławiu, red. S. Nabywaniec, T. Bednarz, Wydawnictwo i Drukarnia Diecezji Rzeszowskiej, Jarosław 2013, s. 159–177.

² T. Homa SJ, *Koncepcja wolności w pierwodruku „Kazań sejmowych” Piotra Skargi Societatis Iesu. Studium hermeneutyczno-filozoficzne*, w: *Dzieło chwali Mistrza. Księga jubileuszowa dedykowana prof. dr hab. Irenie Popiołek z okazji 50-lecia pracy artystycznej oraz pracy pedagogicznej*, red. A. Królikowska, M. Łątkowski, B. Topij-Stempińska, Akademia Ignatianum w Krakowie – Wydawnictwo WAM, Kraków 2016, s. 329–340.

³ T. Homa SJ, *Zagadnienie wojny w myśli Piotra Skargi Societatis Iesu. Studium interdyscyplinarne*, w: *Retoryka, polityka, religia w Pierwszej Rzeczypospolitej. Wybrane zagadnienia*, red. Ł. Cybulski, K. Koehler, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Warszawa 2019, s. 101–121.

Modern East-Central Europe (2017)⁴. Prezentowany w tym studium tekst jest wersją przejrzaną, poprawioną i uspołnioną z pozostałymi tekstami, zgodnie z przyjętymi w tym studium założeniami. Jest on publikowany po raz pierwszy w języku polskim.

*

Analizowana w tym studium myśl Skargi, stawiająca w centrum uwagi społeczną, polityczną i religijną kondycję Rzeczypospolitej końca XVI i początku XVII wieku, zaliczana jest do nurtu filozoficznej działalności jezuitów, który bywa nazywany filozofią obywatelską. Jak zauważa Roman Darowski SJ, filozofia ta

to osobna, rozległa i ważna dziedzina filozofii jezuitów, nie związana bezpośrednio z nauczaniem szkolnym, choć jej korzenie tkwią właśnie w filozofii wykładanej w szkołach. [...] Chodzi w szczególności o filozofię społeczną, gospodarczą i polityczną, zawartą w pismach pozafilozoficznych (teologia, prawo itp.) i obecną w kaznodziejstwie. Ujawniała się ona zwłaszcza w koncepcjach dotyczących filozofii państwa i prawa, w stosunku do parlamentaryzmu polskiego i do jego wad, do zagadnienia tolerancji, do kwestii chłopskiej itp.⁵

Można powiedzieć, że tak definiowana Skargowska filozofia obywatelska nie stanowi jakiegos filozoficzno-metodologicznego *novum*, lecz sytuuje się w nurcie filozoficznie klasycznego namysłu nad rzeczywistością, w którym różne ujęcia badanego zagadnienia posiadają równorzędne prawo obecności i powiedzenia swego. Tak rozum oświecony wiarą, jak i rozum naturalny, jeśli prawe, zasługują według niego na równie uważne wysłuchanie, co też chętnie czyni, sięgając do wypowiedzi nie tylko autorytetów biblijnych i kościelnych, ale również

⁴ T. Homa SJ, *Piotr Skarga's "The Soldier's Devotion" and the Idea of the "Devout Christian Soldier"*, w: *Holy War in Late Medieval and Early Modern East-Central Europe*, eds. J. Smolucha, J. Jefferson, A. Wadas, Akademia Ignatianum w Krakowie – Wydawnictwo WAM, Kraków 2017, s. 123–145.

⁵ R. Darowski SJ, *Wybrane elementy pedagogiki w filozofii obywatelskiej jezuitów w Polsce w XVI i XVII wieku*, w: *Świat teatru – świat wartości. Wychowanie obywatelskie w teatrze szkolnym jezuitów w Rzeczypospolitej XVI–XVIII w.*, red. J. Okoń, Kraków 2017, s. 59–72.

niechrześcijańskich, wśród których, z filozoficznego punktu widzenia, prym wiodą Arystoteles i Marek Tulliusz Cynceron.

*

W niniejszym studium analizuję Skargowskie koncepcje znaczących aspektów Rzeczypospolitej tak w wymiarze społecznym, jak i politycznym. Czynię to, oddając wielokrotnie głos samemu Skardze – z zamiarem, by uchwycić możliwie wiernie jego myśl na te tematy.

Poszukując jej rozumienia, a także zakorzenienia tego rozumienia w europejskim namyśle teologicznym, filozoficznym i historyczno-kulturowym rozpatrującym problematykę życia obywatelskiego, nie podejmuję natychmiastowej dyskusji z tą myślą, czego może oczekiwać Czytelnik. Nie uchylając się od niej, w poszczególnych rozdziałach, odraczam ją, i to z kilku powodów. Po pierwsze, ze względu na przyjęte podejście metodologiczne zakładające, że rzeczowa debata wymaga najpierw wyartykułowania i zrozumienia przytaczanych argumentów niezależnie od tego, czy je się podziela, czy też i nie. Po drugie zaś – by przynajmniej niektóre z nich uczynić tematem ostatniego rozdziału tego studium.

Jestem świadom złożoności poruszanych przez Skargę zagadnień, a także różnej wartości przytaczanych przez niego argumentów. Część z nich, dzisiaj, trzeba nam zaliczyć do zamkniętego już rozdziału dziedzictwa polskiej myśli obywatelskiej. Część natomiast, pomimo oddzielenia na nich znamienia epoki, w której ujrzały światło dzienne, zdaje się nadal zachowywać swoją aktualność.

*

Na temat Skargi i jego twórczości napisano wiele. Również gdy chodzi o poruszane w tym studium zagadnienia, część z nich była już przedmiotem czyichś zainteresowań. Wystarczy sięgnąć do *Podstawowej bibliografii Skargowskiej*⁶, autorstwa Ludwika Grzebień SJ, by się o tym przekonać. Jednak, według mojej wiedzy, wygląda na to, że nie

⁶ L. Grzebień SJ, *Podstawowa bibliografia Skargowska*, w: *Ks. Piotr Skarga SJ (1536–1612). Życie i dziedzictwo. Rok Jubileuszowy*, red. R. Darowski SJ, S. Ziemiański SJ, Wydawnictwo WAM – Wydawnictwo Ignatianum, Kraków 2012, s. 391–418.

ma dotychczas względnie całościowego opracowania Skargowskich poglądów ujmujących najważniejsze aspekty życia obywatelskiego dobrze urządzonego państwa i na ich kanwie jego namysłu nad współczesną mu Rzeczpospolitą, a dokładniej, nad sprawami posiadającymi, w jego ocenie, fundamentalne dla niej znaczenie.

Lecz to nie tyle chęć zapełnienia tej rzeczywistej, czy też, być może, tylko przeze mnie błędnie rozpoznawanej luki w badaniach nad twórczością Skargi zainspirowała mnie do podjęcia się kompleksowego studium tego zagadnienia. Stała się nią o wiele bardziej pewna dyskretna fascynacja tym jezuitą czasów Stefana Batorego i Zygmunta III Wazy, a także stopniowe krystalizowanie się we mnie pragnienia zrozumienia nie tylko przytaczanych przez Skargę racji, lecz także jego samego. Mianowicie zrozumienia nie tylko jego wieloaspektowych diagnoz polskich kształtów wolności i obywatelskości w ich postaciach z drugiej połowy XVI i początków XVII wieku oraz perswazyjnych argumentacji uzasadniających wyniki tych diagnoz, wieszczących nadciągającą katastrofę, ale i zrozumienie fundujących tak te diagnozy, jak i jego osobiste widzenie świata, ontycznych, poznawczych i aksjologicznych założeń, które odsłaniałyby kamienie węgielne, na których osadził gmach swojego myślenia i życia.

Zrozumieć Skargę! Zrozumieć go, a nie tylko wypowiedane przez niego myśli, zarazem zrozumieć jego stosunek do tych myśli, nierzadko tnących aż do szpiku tych, do których były adresowane, bez względu na ich stan i godność – stosunek do myśli *powinnych*, legitymizowanych w tej powinności tak przez jego wierność prawdzie, jak i miłość względem ojczyzny, której rozpoznawane przez niego prawdy o niej samej, żywotnie dotyczyły, to fascynująca przygoda, nie tylko badawcza, ale i duchowa.

PIOTR SKARGA SI – KRÓTKA NOTA BIOGRAFICZNA

Piotr Skarga SI*, urodzony w roku 1536 w Grójcu na Mazowszu, w latach 1552–1555 studiuje w Akademii Krakowskiej, uzyskując tytuł bakałarza. Od 1555 do 1557 rektor szkoły parafialnej przy kościele św. Jana w Warszawie, a następnie wychowawca synów Andrzeja Tęczyńskiego, kasztelana krakowskiego (1557–1562). Kanonik katedralny we Lwowie od 1563 roku, a od 1565 kanclerz kapituły. W 1569 wstępuje w Rzymie do Towarzystwa Jezusowego.

Po powrocie do Polski w 1571 roku kaznodzieja i profesor w Pułtusk (1571–1572) i Wilnie (1573–1574), zastępca rektora kolegium w Wilnie (1574–1579) i pierwszy rektor Akademii Wileńskiej (1579–1584), a potem przełożony domu zakonnego św. Barbary w Krakowie (1584–1588) i kaznodzieja nadworny króla Zygmunta III w latach 1588–1612. Założyciel instytucji dobroczynnych: Bractwa Miłosierdzia, Bractwa św. Łazarza, Banku Pobożnego i Skrzynki św. Mikołaja.

Umiera w opinii świętości 27 września 1612 roku i zostaje pochowany w podziemiach kościoła św. Piotra i Pawła w Krakowie, przy którym mieszkał po zwolnieniu go z obowiązków kaznodziei królewskiego.

Pozostawił po sobie liczne, nowatorskie jak na owe czasy, dzieła dobroczynne, a także duży dorobek pisarski z teologii i apologetyki, homiletyki, hagiografii i duchowości oraz chrześcijańskiej myśli społecznej, określanej niekiedy mianem obywatelskiej filozofii.

* Por. *Skarga (Pawęski, Powęski) Piotr*, w: L. Grzebień SJ (red.), *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564–1995*, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum” – Wydawnictwo WAM, Kraków 2004, s. 619–620.

Do najważniejszych jego pism należą:

- (a) z teologii: *Pro sanctissima Eucharistia* (1576), *O jedności Kościoła Bożego* (1577), *Siedem filarów, na których stoi katolicka nauka o Przenajświętszym Sakramencie Ołtarza* (1582), *Synod Brzeski* (1597);
- (b) z apologetyki: *Upominanie do ewangelików* (1592), *Proces konfederacji* (1595), *Zawstydzenie arianów* (1604), *Na artykuł o jezuitach* (1606), *Discurs na Confoederacją* (1607), *Próba Zakonu Societatis Jesu* (1607), *Wtóre zawstydzenie arianów* (1608);
- (c) z homiletyki: *Kazania na niedziele i święta całego roku* (1595), *Kazania o Siedmi Sakramentach Kościoła ś. Katolickiego* (1600), *Kazania przygodne* (1610);
- (d) z hagiografii: *Żywoty świętych* (1579);
- (e) z duchowości: *Bractwo miłosierdzia* (1588), *Czasu wojny do Modlitwy* (1600), *Do żołnierzy w samej potrzebie* (1600);
- (f) z filozofii obywatelskiej: *Kazania sejmowe* (1597), *Żołnierskie Nabożeństwo* (1606), *Wzywianie do pokuty obywateli Korony Polskiej i W. Księstwa Litewskiego* (1610).

1.

PRAWIDŁA LUDZKICH PRZEDSIĘWZIĘĆ, „KTÓRE Z ROZUMU I WOLNEJ WOLEJ POCHODZĄ”

Wszystkie zagadnienia poruszane w tym studium łączy wspólny mianownik. Jest nim Skargowski namysł nad dobrze urządzonym państwem oraz nad zasadami, którymi tak rozumiane państwo powinno się kierować.

Analizując stanowisko Skargi w tej materii wyłożone zwłaszcza w jego *Kazaniach sejmowych*, podejmujących zagadnienia społecznie i politycznie szczególnie istotne dla Rzeczypospolitej drugiej połowy XVI wieku, zauważam obecny w nich pewien uniwersalnie ważny schemat interpretacyjny naszych ludzkich przedsięwzięć, „które z rozumu i wolnej wolej pochodzą”, określane przeze mnie mianem *prawideł ludzkich dziejów*. Nie zgłaszając roszczeń do kompletności katalogu tych prawideł, wyodrębniam cztery z nich, mianowicie: prawo pierwsze – dotyczące ludzkiej mocy sprawczej, drugie – odnoszące się do ściśle z tą mocą związanych możliwych działań naprawczych, trzecie – mające na uwadze podstawową zasadę życia wspólnotowego i czwarte – mówiące o porządku społecznym według Jezusa.

1.1. Pierwsze prawo ludzkich dziejów – ludzkiej mocy sprawczej

Piotr Skarga, w „Kazaniu wtórym” *Kazań sejmowych*, wychodząc od lakonicznej parafrazy sentencji z *Księgi Kobaleta* wyrażonej w konstatacji: „Nie masz nic pod słońcem trwałego”¹, a zarazem doprecyzowując

¹ Por. Koh 2,11. „Nietrwałości”, o której tutaj mowa, nie należy utożsamiać z greckim poglądem o „zmienności istoty rzeczy”, przyjmującym, że „wszystko jest

ją swoim dopowiedzeniem, iż „nie tylko domy i familije, ale i królestwa, i monarchije wielkie ustają i upadają, i naród się po narodzie na ziemi odmienia”², formułuje fundamentalnie ważne prawidło, stanowiące swego rodzaju klucz do rozumienia dawnych i współczesnych mu dziejów różnych form ludzkiej koegzystencji (zwłaszcza) w społecznym wymiarze ich istnienia i funkcjonowania, nazwane przeze mnie *pierwszym prawidłem ludzkich dziejów*. Jego prawdziwość, według autora *Kazań*, poświadcza zarówno biblijna, jak i pozabiblijna historia ludzkości, zaś właściwa mu obowiązywalność rozciąga się nie tylko na sfery życia prywatno-społecznego, („domy i familije”), ale także publiczno-społeczne, mianowicie na dzieje narodów („naród po narodzie”) i wspólnot politycznych („królestwa i monarchije”).

Istotę tego *pierwszego prawidła* stanowi wyrażone w trybie oznajmującym twierdzenie, według którego: „nic nie jest bez przyczyny, zwłaszcza w ludzkich sprawach, które z rozumu i wolnej wolej pochodzą. Co rozumem i pilnością, i cnotą stanęło, to się nierozumem i niedbałością, i złością ludzką obala”³.

Tak ogólnie, przyczynowo-skutkowo formułowane *pierwsze prawidło* – w rozumieniu Skargi uniwersalnie ważne, zarówno gdy chodzi o jego prawdziwość, jak i obowiązywalność w sprawach, „które z rozumu i wolnej wolej pochodzą” – zostaje przez niego dookreślone w uzasadniającej to prawidło, a zarazem wyostrzającej zawarty w nim dramaturgizm jego egzystencjalnego przesłania, argumentacji wyrażonej w słowach: „Jako ciała nasze abo wnętrznymi chorobami, abo powierzchnymi gwałtownymi przypadkami umierają, tak i królestwa

w ustawicznym ruchu” (Platon, *Teajtet*, przekład W. Witwicki, Wydawnictwo ANTYK, Kęty 2005, sekcja 168 B), ponieważ, jak odnotowuje Platon w *Teajtecie*, „tylko z ruchu i zmiany, i z mieszania się wzajemnego powstaje wszystko, o czym mówimy, że istnieje. Niesłusznie tak mówimy, bo nie istnieje nigdy nic, a zawsze się tylko staje. I na to wszyscy po kolei mędrzy zgadzają się oprócz Parmenidesa: i Protagoras, i Heraklit, i Empedokles, a z poetów najpierwi mistrze jednej i drugiej sztuki, komedii – Epicharmos, a tragedii – Homer, który powiada: *Bogów rodzicem Ocean, a matką ich była Tetyda*. Wszystko, powiada, z nurtów się urodziło i ze zmiany” (Platon, *Teajtet*, dz. cyt., sekcja 152 D–E).

² P. Skarga, *Kazania sejmowe*, oprac. J. Tazbir, M. Korolko, „Kazanie wtóre”, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 2003, s. 30.

³ Tamże.

mają swoje domowe choroby, dla których upadać muszą. Mają i nieprzyjacioły mocne, którzy je wojnami i rozbojem gubią”⁴.

W ten sposób formułowane *pierwsze prawidło ludzkich dziejów* oraz jego uzasadnienie rodzą pytanie o rozumienie natury głoszonej przez nie *nietrwałości* wszystkiego, co istnieje w tym świecie, zaś w interesującym nas przypadku, nietrwałości ludzkich przedsięwzięć, które „z rozumu i wolnej wolej pochodzą”.

Według Skargi, ten rodzaj nietrwałości, na którą wskazuje to *prawidło*, mianowicie nietrwałości ukonkretniającej się w obalaniu tego, co wspólnototwórczo „rozumem i pilnością i cnotą stanęło”, to nietrwałość będąca konsekwencją złego, gdyż destrukcyjnego używania przez nas własnej rozumności i wolności. Takiego, które przejawia się w działaniach powodowanych naszym ludzkim nierozumem, niedbałością i złością – czynnikami z natury swojej destrukcyjnymi, odciskającymi swoje niszczycielskie piętna na wszelkich ludzkich sprawach i przedsięwzięciach w ich prywatno- i publiczno-społecznych postaciach, w sposób prowadzący do ich ustawiania, upadania, obalania i zguby.

1.2. Drugie prawidło ludzkich dziejów – działań naprawczych

Zasadność takiego rozumienia natury *nietrwałości*, którą w centrum naszej uwagi stawia *pierwsze prawidło ludzkich dziejów*, potwierdza jednoznacznie kolejne z prawideł dotyczących ludzkich spraw, jakie Skarga formułuje w „Kazaniu wtórym” *Kazań sejmowych*, określane przez mnie mianem *drugiego prawidła ludzkich dziejów*. Pozostając w nierozdzielalnym związku z tym pierwszym, gdyż do niego wprost się odnosi, prawidło to stwierdza równie oznajmująco jak pierwsze z nich iż: „Obojej niebezpieczności zabiegać mądrzy z pomocą Bożą umieją, i lud swój dobry sprawce wybawiają. Na choroby domowe mają lekarstwa, a na wojny i gwałty mają rozmaite obrony”⁵.

⁴ Tamże.

⁵ Tamże.

W świetle obu tych prawideł wszelkie ludzkie przedsięwzięcia i sprawy, chociaż nie posiadają z natury rzeczy istotowej samoistności, co przejawia się w ich bytowej zależności od przyczyny sprawczej ich zaistnienia, czyli ludzkiego działania, nie tylko w jego twórczych, ale i destrukcyjnych formach wyrazu, jak tych, powodowanych nierozumem, niedbałością i złością, mogących prowadzić do unicestwienia tego wszystkiego, „co rozumem i pilnością, i cnotą stanęło”, a także poddane są prawom przemijania, jak wszystko, co istnieje w sposób niesamoistny, nie są jednak w sposób nieuchronny i niezmienny podporządkowane jakiejś jednej formie ich urzeczywistniania, jakby jakiejś dziejowej predestynacji, czy też konieczności, lecz w zależności od sposobów naszego ludzkiego zawiadywania nimi mogą służyć już to ku pożytkom wszystkich, których dotyczą, już to ku ich niepożytkom.

Gdy chodzi o te ostatnie, powodowane nierozumem, niedbałością, czy złością, i odciskające swoje niszczące piętno na tym, „co rozumem i pilnością, i cnotą stanęło”, Skarga wskazuje dwie destrukcyjne postacie takich działań. Są nimi zagrożenia wewnętrzne danej społeczności, określane przez niego mianem „domowych chorób”, jak również jej zagrożenia zewnętrzne, które znajdują swoje ukonkretnienia w różnych formach wrogości, jak wojny i rozboje.

Mając na uwadze właśnie tego rodzaju aksjologicznie zmienną naturę ludzkich poczynań oraz ich możliwe destrukcyjne skutki, które mogą one generować, formułuje – podobnie jak w przypadku prawidła pierwszego, w jego rozumieniu równie ważne – drugie, zasadniczo sprawczo-naprawcze prawidło ludzkich dziejów. Prawidło, którego istotę adekwatnie wyraża jego lakoniczne w treści stwierdzenie: „Obojej niebezpieczności zabiegać mądrzy z pomocą Bożą umieją”⁶. Natomiast właściwe rozumienie w ten sposób zdefiniowanej istoty *drugiego prawidła*, a tym samym i przypisywanej mu przez Skargę ważności oraz sprawczości, przynosi dopiero odpowiedź na pytanie, kim są owi „mądrzy” i w jakim związku z nimi i ich naprawczymi działaniami pozostaje pomoc Boża, o której mówi to prawidło.

By móc ich zidentyfikować, trzeba nam przywołać Skargowskie koncepcje tak mądrości, jak i jej miłośnika, tego, który ją posiadał

⁶ P. Skarga, *Kazania sejmowe*, dz. cyt., „Kazanie wtóre”, s. 30.

i uczynił przewodniczką swojego życia, wyartykułowane w „Pierwszym” kazaniu *Kazań sejmowych*. W nim to, stawiając Salomona za wzór takiego człowieka oraz dzieląc z nim przekonanie, iż: „mądrość od końca do końca wszystko mocnie zatrzymawa i wszystko wdzięcznie rządzi”⁷, a następnie przywołując jego wyznanie pod jej adresem: „Nad zdrowie umiłowałem ją i przyszło mi wszystko dobre z nią”⁸, konstatuje: „Póty Salomon. Z czego baczyć każdy może, co to jest mieć mądrość, zwłaszcza taką, o której tu ten mądry mówi: wieczną onę i niestworzoną, z której i ta potoczna nasza jako świeca z niej zapalona pochodzi, to jest rozum przyrodzony, bez którego żadna sprawa dobrą być i porządną nie może”⁹.

Nie wnikając szczegółowo w te Skargowskie koncepcje, gdyż zostaną one podjęte w dalszych analizach, uważam, że już to bardzo pobieżne ich przywołanie pozwala na uchwycenie zarówno właściwego rozumienia analizowanego teraz zwrotu „mądrzy z pomocą Bożą”, których Skarga określa synonimicznie również mianem „dobrzy sprawce”¹⁰, jak i ważności tego prawidła oraz rękojmi jego sprawczości naprawczej, o której zapewnia autor *Kazań*.

Otóż, Skargowscy „mądrzy”, to ci, którzy obie te mądrości, „wieczną onę i niestworzoną” oraz naszą ludzką, która „jako świeca z niej zapalona pochodzi, to jest rozum przyrodzony”, uczynili zarówno teologiczno-antropologicznie konstytuowaną, (1) sprawczo wspólną podstawą swoich działań, jak i (2) rękojmią wiarygodności, ważności i naprawczej sprawczości *drugiego prawidła*.

Tak konstytuowane *drugie prawo*, zważywszy na jego przesłanki, różni się zasadniczo od *prawa pierwszego*. Przesłanki te bowiem, gdy chodzi o *pierwsze prawo ludzkich dziejów*, posiadają charakter egzystencjalnie antropologiczny (ludzka sprawczość w jej różnorodnych formach wyrazu). Natomiast w przypadku *prawa drugiego* można zasadnie mówić o jego założeniach natury antropologiczno-teologicznej (ludzki rozum przyrodzony i Boża niestworzona

⁷ P. Skarga, *Kazania sejmowe*, dz. cyt., [Kazanie] „Pierwsze”, s. 4–5.

⁸ Tamże, s. 6.

⁹ Tamże.

¹⁰ P. Skarga, *Kazania sejmowe*, dz. cyt., „Kazanie wtóre”, s. 30.

mądrość oraz konstytutywny związek tego pierwszego z Bożą mądrością, bez którego to związku – w moim rozumieniu myśli Skargi – rozumowi przyrodzonemu grozi stanie się ludzkim nierozumem).

Swego rodzaju zoperacjonalizowanie tego *prawidła*, dotyczące porządku działań naprawczych w sprawach stanowiących wewnętrzne i zewnętrzne, śmiertelnie groźne niebezpieczeństwa dla trwałości, bezpieczeństwa i pomyślności Rzeczypospolitej Obojga Narodów końca XVI wieku, przynoszą Skargowskie sugestie i konstatacje w tej materii: „Byście domowe niemocy tego królestwa zleczyli, łączniejsza by obrona należeć się mogła. Ale jako się chory bronić ma, który sam na nogach swoich nie stoi? Leczyć pierwej tę chorą swoją matkę, tę miłą ojczyznę i Rzeczpospo[litą] swoją”¹¹.

1.3. Trzecie prawidło ludzkich dziejów – dobra bardziej powszechnego

„Miłość ku bliźnim, im jest szersza, tym jest lepsza”¹², twierdzi Skarga w konkluzjach przemyśleń dotyczących powszechnie ważnych prawideł ludzkich działań i kształtowanych przez nie dziejów, którymi rozpoczyna swoje „Kazanie wtóre”, argumentując: „Dobrze miłować sąsiada; lepiej wszystkie, którzy w mieście jednym są, a pogotowiu jeszcze lepiej wszystkie obywatele królestwa tego, gdy im dobrego co czynim albo dla nich co cierpim. Także dobra zgoda i pokój między pospolicym ludem, ale lepsza między pany, którzy ludźmi rządzą albo o nich radzą, a najlepsza między królmi, którzy wszytkiemu światu pokój zgodą swoją przynoszą”¹³.

To Skargowskie twierdzenie, które zdaje się głęboko współbrzmieć z wyrażonym przez Arystotelesa w *Polityce* poglądem, iż „wszelkie dobra duchowe, im więcej się wzmagają, tym więcej są pożyteczne”¹⁴,

¹¹ P. Skarga, *Kazania sejmowe*, dz. cyt., „Kazanie wtóre”, s. 31.

¹² Tamże.

¹³ Tamże, s. 31–32. Pogotowiu → niewątpliwie.

¹⁴ Arystoteles, *Polityka*, przekład L. Piotrowicz, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006, Księga VII, rozdz. 1, pkt 4, 1323 b.

wskazując na fundament dobrze urządzonego życia wspólnotowego, czyli „miłość ku bliźnim” – jak można wnosić z uzasadniającej je argumentacji – a także na regułę jego czynnego zachowywania i pomnażania ku pożytkowi wszystkich, mianowicie „gdy im dobrego co czynim albo dla nich co cierpim”, nazywam *trzecim prawidłem ludzkich dziejów*, równie powszechnie ważnym jak dwa pierwsze.

Prawidło to, zważywszy na możliwość aksjologicznej ambiwalencji ludzkich czynów oraz jej naoczną faktyczność, zgłaszaną przez prawidło pierwsze, a także charakter naprawczy drugiego z nich, zdaje się dzierżyć wśród nich swoisty prym ze względu na wybitnie społeczny i więziotwórczy, a zarazem również zasadniczo wspólnotowo wzmocnieniowy jego charakter, którego wspólnotowości materii, jak to wynika z przytaczanej przez Skargę argumentacji, nie stanowi jedynie miłość ku bliźnim, którą *expressis verbis* stawia ono w centrum naszej uwagi. Materia ta bowiem, w rozumieniu Skargi, konstituowana jest zarówno przez tego rodzaju miłość, jak i zgodę, a także pokój będący ich owocem, stanowiąc wspólnie zasadnicze filary wspólnotowego koegzystowania – triadę podstawowych zasad życia społecznego, których koniecznościowe związki i zależności przybliży nam prawidło czwarte.

1.4. Czwarte prawo ludzkich dziejów – porządku społecznego według Jezusa

Prawidło to, z natury swojej imperatywne, gdyż wiążące powinnościowo tych, którzy uważają się za uczniów Jezusa, Skarga czerpie z nauczania Mistrza z Nazaretu, odwołując się wprost do Jego poleceń, powszechnie znanych chrześcijanom, w stwierdzeniu: „Dwoje przedniejsze rozkazania, umierając Pan Jezus, Bóg i Pan nasz, zostawić nam swoim testamentem raczył. Jedno, abyśmy się wspólnie miłowali; drugie, abyśmy pokój między sobą i zgodę świętą zachowali”¹⁵.

Tak sformułowane *czwarte prawidło ludzkich dziejów* łączy w sobie właściwą mu nowość oraz podzielaną z pozostałymi prawidłami

¹⁵ P. Skarga, *Kazania sejmowe*, dz. cyt., „Kazanie wtóre”, s. 31.

wspólność. Różni się ono od pozostałych swoim powinnościowym charakterem, zawężającym jego religijnie uzasadnianą obowiązywalność do wyznawców Jezusa. Natomiast zachowuje z nimi wspólność, gdy chodzi o moralną uniwersalność jego znaczenia w świecie międzyludzkich form koegzystencji, które aspirują do miana dobrze urządzonego życia społecznego.

Ponadto, wyróżnia je także złożoność fundamentalnie ważnych zależności występujących między miłością, zgodą i pokojem, które – jak twierdzi – współtworzą dynamicznie kształtowaną, konstytutywnie nierozdzieloną całość, argumentując: „Jedno z drugiego pochodzi i płynie: miłość rodzi zgodę, a bez zgody miłość być nie może”¹⁶. Zaś powszechny międzyludzki pokój, o którym mowa w tym prawidłe, nie co innego przynosi, jak właśnie zgoda, zwłaszcza między królami, na którą zwraca szczególną uwagę w uzasadnieniu *trzeciego prawidła*.

Tak mądrościowo, teologicznie i filozoficznie definiowane *prawidła ludzkich dziejów* posłużą Skardze za perswazyjny schemat interpretacyjny politycznej, społecznej i religijnej kondycji Rzeczypospolitej końca XVI wieku – toczących ją niedomagań zwanych w kazaniach „chorobami”, ich źródeł i możliwych konsekwencji oraz sposobów poradzenia sobie z nimi.

¹⁶ P. Skarga, *Kazania sejmowe*, dz. cyt., „Kazanie wtóre”, s. 31.